

Analysis of the political – military functions of entertainment of the Seljuk period*

Soleyman heidary | Reza derikvandi

Abstract

1. Introduction

Man has a dual existence, and just as he needs food to cultivate his physical powers, he must take measures to cultivate his spiritual powers. One of the most important actions that can help to strengthen and refresh the spiritual dimension of a person is recreation. Realizing this need from the distant past, people tried to develop their spiritual powers by engaging in various types of entertainment. This problem is especially observed among ruling families who had more facilities. The Seljuk sultans were also among these families who, understanding this need and following the entertainment tradition that remained for them from the previous period, used different ways to spend their free time. During this period, various recreational activities such as hunting, strolling, traveling the countryside in temperate climates, polo, playing backgammon and chess, shooting, horseback riding, and holding banquets were common. In addition to their primary and immediate function, i.e. leisure, these entertainments also had a

* Article history:

Received 27 July 2022

Received in revised form 12 October 2023

Journal of Iranian Studies, 22(44), 2023

Accepted 21 November 2023

Published online: 22 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor of shiraz university, Shiraz, Iran. Email: soleymanheidary@shirazu.ac.com
2. Post-doctoral student in history of shiraz university, Shiraz, Iran. Email: derikvandyreza@gmail.com

political-military function. Most of the time, this type of entertainment function was created unintentionally, and in some cases, the political actors of this era deliberately and with prior knowledge carried out a type of entertainment with the aim of the political-military exploitation of the occasion. This issue caused the courtly classes to become aware of the conspiratorial and political nature of some types of entertainment and in many cases, when they suspected the intentions of their organizers, they refrained from engaging in such entertainments. However, these functions in some cases played a constructive role in the political-military developments of the Seljuk era. And in other cases, they had harmful effects on the political life of the period and became a place for political settlements and conspiracies of opponents against each other. The political-military functions of the pastimes of this period were in some cases related to sultans and in other cases to Seljuk officials and officials such as great emirs and ministers.

2. Methodology

The current research was done in a historical way. In this method, by using the method of library research, first by referring to the sources related to the Seljuk period, all the necessary data for writing the research have been collected. In the next step, the aforementioned data were reviewed and analysed, and then the reliable information was written in a descriptive manner in line with the purpose of the research. Also, the authors have tried to contribute to the richness of the article by providing analysis based on witness accounts and remaining documents.

3. Discussion

The decentralized structure of the Seljuk government, which was influenced by the political and social traditions of this dynasty, consisted of a central government and various local and tribal dynasties. This feature has turned this period into one of the most

turbulent periods in the history of Iran. The political actors of this era, including sultans, local rulers and nobles, court families and great nobles, used every opportunity to settle political accounts with their rivals and opponents. The entertainments of this period were among the important opportunities for the exploitation of different political groups. During the Seljuk era, there were entertainments such as banquets, celebrations, hunting, traveling, sexual entertainment, dance and music, wine parties, history and story-telling, shooting, riding, polo, humor, poetry and intellectual games. Although most of these recreational activities served political-military functions, it was particularly obvious in some activities such as hunting, polo, banquets, poetry and satire. In terms of its essence, this function can be examined in two ways, military and political. Some types of entertainment such as hunting and polo had a military nature, and some, such as banquets, had great potential to turn into events for deceiving, arresting and eliminating political opponents. Thus, the political-military functions of the entertainments of the Seljuk era can be investigated in terms of their influence on the political events of this era in the form of two groups of positive and constructive functions, as well as negative or non-constructive functions.

The first positive political-military function was to increase the combat and operational power of the Corps, which was achieved through simulating the battle scene and strengthening the physical strength of the soldiers by doing recreational activities such as hunting and polo. These activities, in addition to increasing the fighting power and agility of the soldiers, were a simulation of the battle scene with the enemies. Also, sometimes the players acted under the guise of such entertainments as hunting, killing enemies or collecting secret military information. The second positive function of these entertainments was to increase the legitimacy of the sultans. The sultans of this dynasty used some types of entertainment of this age as

a weapon in order to increase their legitimacy. In this regard, we can mention the skill of hunting strong animals such as lions as a means of propaganda. Maintaining and promoting the status of government officials was another political function of the entertainments of this era. The skill of some government officials in performing entertainment or providing conditions for the entertainment of the sultans further secured their position as agents of the government. The entertainments of this period also played a constructive role in the relations between the central government and the local rulers, and the great Seljuk sultans used the capacities of some entertainments such as poetry recitals to create convergence between themselves and the rulers. Or they used to de-escalate the tension between themselves and their subordinates in the course of friendly meetings while engaging in such entertainments as banquets. The giving of various gifts related to the entertainments of this era, such as special horses and hunting animals, was one of the other capacities of the entertainments of the Seljuk period to create convergence between the central government and its agents and other local rulers. In some cases, a type of entertainment led to the acquittal of the angry and even saved the life of the mentioned person, and thus the entertainments of this era played an important role in the political developments of the Seljuk era in a different way. In this context, we can point out the sugar-coated language of satirists with regard to the sensitive cases of reprimanded or persecuted officials, which would end up saving their lives. Also, the skill of some government officials in performing some types of entertainment such as polo caused their mistakes to be ignored by the sultans, and the poisonous propaganda of their opponents was neutralized. The removal and installation of sultans and some local rulers was the first negative and non-constructive political-military function of the entertainments of the Seljuk period. The extravagance of some sultans and local rulers gave their opponents an excuse to

surprise them by using the capacity of some types of entertainment such as banquets and then remove them from their positions. The removal and killing of government officials were the second negative political-military function of the entertainments of this period. In this way, they killed their opponents on the pretext of overdoing it through a surprise attack. Also, by getting the satisfaction of the sultans in providing the means to engage in a hobby, they provided the basis for killing their rivals.

4. Conclusion

The nature of some types of entertainment in the Seljuk era, along with the tense and complex political atmosphere of the time, caused the traditional entertainments of this period to acquire a political-military nature in addition to their function of invigorating and making people happy. Entertainments of the Seljuk period had seven political-military functions, which are divided into two groups: positive functions and negative functions. The political functions of these entertainments, which had a constructive effect on the course of events in this era, include strengthening the physical and operational strength of the army, promoting the legitimacy of the sultans, maintaining and promoting the status of government officials, acquitting political dissidents, and improving the relations between the Seljuk court and the local rulers. Negative functions also included the removal and installation of sultans and local rulers and the removal and killing of government officials. Although the recreational and invigorating function of the pastimes of this period was fully conscious, most of the political-military functions of the types of pastimes of this era were involuntary and unconscious. This means that the activists of this era did not perform these entertainments with the motivation of fulfilling such functions, but during their occupation, such functions arose involuntarily. Of course, some of the political functions of the pastimes of this era prioritized their

recreational function, and even in some cases, the political nature played a more important role than the recreational aspect in engaging in a particular type of recreation. The political-military functions of the entertainments of the Seljuk period included all political spectrums and groups, including sultans, great emirs, ministers, slaves, and other Seljuk appointees and vassals in the states

Keywords: entertainment, hunting, political function, banquet, seljuks, satire.

How to cite: *heidari, soleymn & derikvandi, reza. (2023). analysis of the political – military functions of entertainment of the Seljuk period. Journal of Iranian Studies, 22(44), 343-369. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.19971.2370>*

تحلیلی بر کارکردهای سیاسی-نظامی تفریحات عصر سلجوقی*

(علمی-پژوهشی)

سلیمان حیدری (نویسنده مسئول) / رضا دریکوندی^۲

چکیده

سلاطین سلجوقی به فراخور روحیه اشرافی‌گری معمول زمانه و نیاز فطری انسان به تفریح، از سرگرمی‌های متنوعی همچون شکار، چوگان و شطرنج برای گذراندن اوقات فراغت خویش استفاده می‌کردند. این تفریحات صرفاً دارای ماهیت نشاط‌بخشی نبودند، بلکه برخی از آن‌ها متأثر از ساختار سیاسی پیچیده و بحران‌آفرین عصر سلجوقی که دارای مشخصه‌هایی مانند چندگانگی و پراکندگی مراکز قدرت، رقابت‌های زنجیروار مدعیان سلطنت و کشمکش‌های نظامیان و دیوانیان بود، دارای ماهیت سیاسی-نظامی نیز بودند. پژوهش حاضر تلاش دارد با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، کارکردهای سیاسی-نظامی تفریحات مرسوم عصر سلجوقی را به روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار دهد. یافته‌ها بیانگر این است که اکثر گونه‌های تفریحی دوره سلجوقی دارای کارکردهای متنوع سیاسی-نظامی بوده‌اند. این کارکردها با توجه به پیامدهایی که به همراه داشتند، از دو جهت مثبت و منفی قابل بررسی هستند. کارکردهای مثبت شامل افزایش توان رزمی

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ تاریخ ویرایش نهایی: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI: 10.22103/JIS.2023.19971.2370
مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۳۴۳-۳۶۹

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شیراز، ایران. رایانامه: soleymanheidary@yahoo.com

۲. دانش‌آموخته پسادکتری تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شیراز، ایران. رایانامه:

derikvandyreza@gmail.com

سپاه، مشروعیت بخشی به سلاطین، حفظ و ارتقای جایگاه کارگزاران حکومتی، تبرئه مغضوبان و نقش آفرینی در بهبود مناسبات نهاد سلطنت با زیردستان خویش بودند. نقش آفرینی در زمینه عزل و نصب سلاطین و حاکمان محلی و برکناری یا قتل کارگزاران حکومتی نیز دو کارکرد سیاسی منفی این تفریحات محسوب می شدند.

واژگان کلیدی: تفریحات، شکار، کارکرد سیاسی، ضیافت، سلجوقیان، طنزپردازی.

۱. مقدمه

ارائه تعریفی اصطلاحی و جامع از تفریح مشکل است؛ زیرا شادی پدیده‌ای نفسانی و وجدانی است که تعریف جامعی ندارد. تفریح از ماده فرح به معنای خوشحالی و شادی است که از طریق لذت‌های آنی و زودگذر حاصل می‌شود. با توجه به معنای لغوی این واژه، می‌توان گفت که تفریح دربردارنده آن دسته از فعالیت‌هایی است که افراد در وقت آزاد به منظور بهبود وضع روحی و بازیافت توان فکری و تجدید نیرو انجام می‌دهند. به طور کلی، تفریح یک امر فطری و همزاد انسان است. انسان ذاتاً تنوع طلب و نوگراست، از یک نواختی بیزاری می‌جوید و پیوسته می‌کوشد تفکرات، احساسات و خواسته‌های خود را در قالب‌های متنوع و شیوه‌های نو منعکس نماید. همچنین روح آدمی چون جسم او ملال‌انگیز و خستگی پذیر است؛ لذا به فراغت، تفریح و استراحت نیاز دارد تا بتواند توان خود را بازیابی کند (وفا، ۱۳۸۹: ۸۷). از منظری دیگر می‌توان اظهار داشت که هر انسانی برای تأمین نیازهای اولیه و اساسی خود بخشی از شبانه‌روز را به کار اختصاص می‌دهد و قسمت دیگر را صرف اموری می‌کند که جنبه تفریح داشته و از سر اشتیاق به آن می‌پردازد. در این حالت انسان به دنبال شادی، آرامش، تجدید قوا و گذراندن اوقات بیکاری بوده و برای فعالیت‌های بعدی در عرصه‌های فردی و اجتماعی آماده می‌شود (قربانی نژاد و سنگین پور، ۱۳۹۱: ۹۷ - ۹۸).

روشن است که متناسب با تحولات زمانه بین برداشت ما از تفریح با دیدگاهی که در دوره سلجوقی نسبت به این پدیده و نوع سرگرمی‌ها رایج بوده، تفاوت‌های جزیی وجود دارد. اما درباره ماهیت تفریح، دلیل پرداختن به آن و گونه‌هایی که در زمره تفریحات

می‌گنجیدند، ابهامی وجود ندارد. بدین معنی که هر اقدام سلاطین این دودمان که جدای از مسایل کشوری و لشکری بوده و بدان وسیله اوقات خویش را می‌گذراندند، در زمره تفریحات قرار می‌گرفت. برخی از گونه‌های تفریحی این دوره به اشکال مختلفی کارکردهای سیاسی-نظامی متعددی می‌یافتند. در برخی موارد سلاطین سلجوقی با علم به پیامدهای سیاسی این تفریحات، اقدام به انجام آن‌ها می‌کردند و علاوه بر جنبه نشاطبخشی، آگاهانه به پیامد سیاسی این سرگرمی‌ها نیز توجه داشتند. در مواردی نیز صرفاً گذراندن اوقات فراغت و لذت‌جویی از یک گونه تفریحی مد نظر بود، اما به صورت ناخواسته ماهیتی سیاسی پیدا می‌کردند.

۱-۱. طرح مسئله

قدرت‌یابی غیر منتظره ترکان سلجوقی در برابر غزنویان، همان‌طور که آنان را به کامیابی‌های سیاسی-نظامی برجسته‌ای رساند، زمینه‌ای فراهم نمود تا این قوم با دستیابی به منابع ثروت و مهم‌تر از آن، آشنایی با فرهنگ غنی ایرانی-اسلامی، از سبک زندگی رایج در دربار خاندان‌های حکومتگر در ایران تقلید کنند. یکی از مهم‌ترین مواردی که سلجوقیان به تقلید و پیروی از آن پرداختند، سازماندهی دربار عریض و طویل و استفاده از روش‌های مختلف برای خوش‌گذرانی بود. بر همین اساس، اعضای این خاندان و وابستگان و خدمت‌گذاران به آن‌ها از روش‌های مختلفی برای گذراندن اوقات فراغت خویش استفاده می‌کردند. این تفریحات شامل شکار، برگزاری مجالس ضیافت و شراب، سیر و سیاحت در نقاط خوش آب و هوای قلمرو، هم‌نشینی با دلقکان و مسخرگان، اسب‌دوانی و تیراندازی، برپایی جشن‌های مختلف ملی، مذهبی و غیره، مجالس رقص و موسیقی، سرگرمی‌های علمی و ادبی، چوگان و بازی‌های فکری همچون نرد و شطرنج بود. برای انجام دادن این تفریحات تشکیلات منسجمی وجود داشت و در هر زمینه‌ای تلاش می‌شد خبره‌ترین و با استعدادترین افراد را برای پدید آوردن اوقات مفرح و نشاطبخش به خدمت بگیرند. اگرچه در وهله نخست هدف اصلی از پرداختن به این تفریحات، خوش‌گذرانی و در مورد برخی از گونه‌های آن همچون شکار، تیراندازی و چوگان حفظ سلامت و

ورزیدگی تن بود، اما آشفتگی‌های سیاسی دربار سلجوقی و برخی مقتضیات دفاعی- نظامی خواه ناخواه برخی از این تفریحات را با مسئله سیاست پیوند می‌زد و بدان‌ها کارکردی سیاسی می‌بخشید. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤالات است که تفریحات سلطنتی مرسوم عصر سلجوقی دارای چه کارکردهای سیاسی-نظامی بوده‌اند؟ این کارکردها چگونه محقق می‌شده‌اند؟

مهم‌ترین کارکرد تفریحات عصر سلجوقی، کارکرد سیاسی-نظامی بود. بدین معنی که انجام‌دهندگان این تفریحات به دو صورت آگاهانه و غیر ارادی به شیوه‌های گوناگونی تأثیراتی هرچند کم‌دامنه بر روند سیاست این عصر گذاشته‌اند. گونه‌های تفریحی که دارای چنین کارکردی بودند، شامل شکار، مجالس ضیافت، سرودن شعر و حمایت از شعرا، هم‌نشینی با دل‌کشان و مسخرگان، چوگان، سوارکاری و تیراندازی، کامجویی از غلامان و کنیزان، ترتیب دادن مجالس شراب، رقص و موسیقی، سیر و سیاحت در نقاط خوش آب و هوای قلمرو و برگزاری جشن‌های متعدد بودند. تفریحات این عصر دارای هفت کارکرد سیاسی-نظامی شامل مشروعیت‌بخشی به سلاطین، حفظ و ارتقای جایگاه کارگزاران حکومتی، عزل و نصب سلاطین، حذف مخالفان و رقبای دیوانی و نظامی، نقش آفرینی در مناسبات سیاسی، تیرئه مغضوبان و افزایش توان رزمی و عملیاتی سپاه بوده‌اند. سیاست‌مداران و دولت‌مردان سلجوقی با آگاهی از ظرفیت‌های سیاسی متنوع این تفریحات به روش‌هایی همچون فراهم نمودن بسترهای لازم برای انجام این سرگرمی‌ها یا طراحی توطئه‌هایی در حین اشتغال سلاطین و دیگر مخالفان و رقبا به انجام یک سرگرمی و بهره‌برداری دو سویه از سازگاری یا ناهمسانی برخی از این گونه‌های تفریحی با عرف رایج و احکام اسلامی، موجب محقق شدن کارکردهای سیاسی سرگرمی‌های مذکور می‌شدند. در این میان، آن بخش از کارکردهای سیاسی تفریحات عصر سلجوقی که تأثیرات سازنده‌ای همچون افزایش توان رزمی سپاه به همراه داشت، در ذیل کارکردهای مثبت و آن دسته از پیامدهای تفریحات که تأثیرات زیان‌باری همچون کاهش مشروعیت

سلاطین یا برکناری و قتل مخالفان و رقبا در عرصه سیاسی-نظامی برجای می‌نهاد، تحت عنوان کارکردهای منفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱-۲. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های مشابهی که در این زمینه انجام گرفته، غالباً اشاره‌های کلی و غیر مستقیمی به برخی از گونه‌های تفریحی این عصر کرده‌اند. برخی از این پژوهشگران یک گونه تفریحی را به صورت کلی در دوره چندین سلسله متوالی بررسی کرده‌اند. «کتاب تاریخ اجتماعی روابط جنسی در ایران» نوشته فلور از جمله آثاری است که با اتخاذ چنین رویکردی مسایلی همچون روسپی‌گری و همجنس‌گرایی را با تأکید بر دوره پس از روی کار آمدن صفویان مورد بررسی قرار داده است. فلور صرفاً به ذکر حکایت‌هایی درباره غلامبارگی سلاطین سلجوقی اکتفا نموده است. شمیسا در کتاب «شاهدبازی در ادبیات فارسی» ضمن این که از منظر یک سرگرمی به این قضیه نگاه نکرده، نیز صرفاً به ذکر حکایت‌هایی درباره غلامبارگی برخی از سلاطین سلجوقی بسنده نموده است. راوندی در کتاب تاریخ اجتماعی ایران، نیز بدون در نظر گرفتن دوره تاریخی خاصی اشاره‌های کلی و عامی به تفریحاتی همچون شکار و کشتی در قرون میانه ایران داشته است. گروهی از پژوهشگران در اقدامی متمایزتر، یکی از گونه‌های تفریحی عصر سلجوقی را با نگاهی متفاوت بررسی کرده‌اند. احمدوند و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «طنزپردازان و شیوه‌های طنزپردازی در ایران عصر سلجوقی»، طنزپردازی را به عنوان شیوه‌ای برای بیان مقاصد توسط گروه‌های مختلفی همچون علما، صوفیان، دلککان و کارگزاران حکومتی مورد بررسی قرار داده‌اند. پرگاری و همکاران نیز در مقاله «هویت ایرانی در شعر دوره سلجوقی» به بررسی میزان بازتاب جشن‌های ایرانی در اشعار پنج تن از شعرای این عصر پرداخته‌اند. پژوهش‌های زیادی نیز به بررسی بازی‌ها و تفریحاتی پرداخته‌اند که در دربار حکومت‌های معاصر سلجوقیان رواج داشته است. با این حال، اشاره‌هایی به چگونگی رواج این بازی‌ها در دوره مذکور نیز داشته‌اند. منصوره حسنون در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بازی چوگان در خلافت عباسی» به رواج این بازی در دربار حکومت‌های همزمان با خلافت

عباسی از جمله سلجوقیان نیز پرداخته است، اما تمام مطالب وی در مورد میزان علاقه سلاطین سلجوقی به این تفریح، منحصر به ذکر حکایتی از چوگان‌بازی ملک‌شاه در سال ۴۷۹ ق در شهر بغداد است. در مقاله «انواع بازی‌ها و سرگرمی‌ها و علل رواج آن‌ها در دربار خلافت عباسی» نوشته قربان‌نژاد و سنگین‌پور، نیز هنگام بررسی تفریحاتی همچون چوگان، نرد، شطرنج و اسب‌دوانی، اشاره‌هایی کلی به برخی از امرای سلجوقی که به این تفریحات علاقه داشته‌اند، شده است. برخی پژوهش‌ها نیز صرفاً به بررسی بازتاب اصطلاحات مربوط به تعدادی از گونه‌های تفریحی در متون ادبی عصر سلجوقی پرداخته‌اند. در این زمینه می‌توان به مقاله‌ای تحت عنوان «شکار و لوازم آن در ادب فارسی» نوشته ابوالفضل قدیمی‌پور یا پژوهش مشابه دیگر با عنوان «دقایق بازی نرد در متون منظوم فارسی» نوشته رضانی و علیزاده اشاره کرد.

پژوهش‌هایی که به کارکردشناسی تفریحات این دوره پرداخته‌اند، نیز تداخلی با موضوع پیش‌رو ندارند. چرا که برخی از آن‌ها مانند «مطالعه صحنه‌های شکار از فرهنگ ایران باستان تا دوره صفوی در نگاره‌های ایرانی»، نوشته ترکزاد و رساله «مطالعه تطبیقی صحنه شکار شاهی در سفال‌های مینایی دوره سلجوقی و ظروف سیمین و حجاری دوره ساسانی» از قهفرخی صرفاً به مطالعه تطبیقی کارکرد صحنه‌های شکار در دو دوره تاریخی پرداخته‌اند.

Willem floor در کتاب *games Persians play* کارکردهای سیاسی، اقتصادی، هنری و نظامی شکار را مورد بررسی قرار داده، اما ضمن این که حوزه مورد پژوهش وی بیشتر دوره مابعد صفوی است، بررسی کارکردهای شکار در عصر پیشاصفوی را نیز بدون تأکید بر دوره سلجوقی مد نظر داشته است. از آنجایی که پژوهشگران پیشین نه تنها تفریحات این عصر را به صورت کامل مورد بررسی قرار نداده‌اند، بلکه کارکردهای سیاسی این تفریحات نیز از دید آن‌ها مغفول باقی مانده، تحقیق حاضر از جهت آن که به شناسایی و تحلیل کارکردهای متنوع سیاسی-نظامی سرگرمی‌های این عصر پرداخته، دارای نوآوری است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

دوره حکومت ترکان سلجوقی یکی از مهم‌ترین ادوار در تاریخ میانه ایران محسوب می‌شود. در این دوره تحولات گسترده و همه‌جانبه‌ای در ساختارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این سرزمین صورت گرفت. از آنجایی که به دلیل ساختار متفاوت سیاسی این عصر با دوره‌های دیگر، پیوندهای عمیقی میان عرصه‌های سیاسی و غیر سیاسی به وجود آمده بود، لذا یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای شناخت تحولات سیاسی این عصر، واکاوی تفریحات و سرگرمی‌های مرسوم در بین طبقه اشرافی است. انجام چنین پژوهشی نه تنها زمینه آشنایی خوانندگان با سرگرمی‌های رایج این دوره را فراهم می‌آورد، بلکه کمک شایانی به فهم این مسئله می‌کند که تمام کنش‌های بازیگران سیاسی این عصر با اغراض سیاسی همراه بوده یا به صورت ناخواسته کارکردهای سیاسی پیدا می‌کرده است.

۲- بحث و بررسی

۱-۲. کارکردهای سیاسی-نظامی سازنده

۱-۱-۲. افزایش توان رزمی و عملیاتی سپاه

مهم‌ترین کارکرد نظامی و دفاعی تفریحات دوره سلجوقی، افزایش توان رزمی سپاه از طریق شبیه‌سازی صحنه نبرد و تقویت توان جسمی سربازان بود. به صورت کلی یکی از دلایل اصلی توصیه به انجام برخی تفریحات همچون چوگان، اسب‌سواری و تیراندازی، پرورش قوای جسمی عنوان شده است (جرجانی، ۱۳۹۱: ۴۸۰/۳ و ۴۸۳؛ ابن‌سینا، ۱۳۸۷: ۲۲). اهمیت این مسئله به اندازه‌ای بود که برای تقویت اندام‌هایی مانند حنجره، چشم و گوش نیز راهکارهایی پیشنهاد می‌شد (جرجانی، ۱۳۹۱: ۴۸۲/۳ - ۴۸۳).

چوگان به عنوان یکی از تفریحات این عصر نقش مهمی در افزایش توان رزمی سپاه داشت. فخرمدبر یکی از مهم‌ترین کارکردهای چوگان را روان شدن و تقویت دست برای به کارگیری انواع سلاح‌ها و تیز شدن دیدگان عنوان می‌کند که در نتیجه زدن گوی و دنبال کردن آن حاصل می‌گردد. وی همچون ممانعت چوگان‌باز از خوردن گوی به خود را

تمرینی برای برحذر ماندن از گلوله منجنیق و سنگ فلاخن در میدان نبرد می‌داند. این نویسنده گوی زدن را موجب تقویت قدرت نشانه‌گیری و افزایش مهارت سوارکاری عنوان کرده است. اهمیت چوگان در ورزیده نمودن جنگجویان به اندازه‌ای بوده که فخر مدبر را بدان واداشته بگوید که «چوگان زدن را بر کارزار برابر نهاده‌اند، مر غلبه کردن خصم را» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۴۶۶ - ۴۶۷).

همین کارکرد چوگان موجب می‌شد تا در مواقعی که برخی از علما درصدد سرزنش انجام‌دهندگان این تفریح برمی‌آمدند، آنان پاسخ مناسب و درخوری برای تیرئه خویش داشته باشند. زمانی که به یکی از دوستان نورالدین محمود زنگی «خبر رسید که نورالدین به بازی گوی (و چوگان) معتاد شده است ... نامه‌ای به نورالدین نوشت و گفت نمی‌پنداشتم که تو به تفریح بیهوده و بازی پردازی و اسبان را برای کاری که فایده‌ای دینی ندارد، خسته کنی». نورالدین دلیل اشتغال به این تفریح را جلوگیری از تبیل شدن اسبان در ایام صلح و افزایش سرعت انعطاف‌پذیری و فرمانبری این حیوان در بحبوحه نبرد عنوان کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۳۲۵/۱ - ۳۲۶). از آنجایی که شکار به عنوان مرحله‌ای از مانور، آمادگی و شجاعت جنگی مطرح بود (گومیلف، ۱۳۹۶: ۹۱)، در دوره سلجوقی نیز سلاطین این دودمان شکار را یک ورزش نظامی گروهی مورد علاقه به شمار می‌آوردند (توران، ۱۳۹۵: ۴۰۹). اهمیت این کارکرد شکار از آنجایی بیش‌تر روشن می‌شود که سلاطین سلجوقی برخلاف این اصل که «شکار کردن مستلزم خطر است و بسیار باشد که پادشاه از حشم خود دور ماند و شاید دشمن به او رسد و امکان تدارک نماند» (حائری، ۱۳۴۲: ۵۴۲)، در موارد مکرری قبل از ورود به جنگ‌های بزرگ یا در حین محاصره شهرها اقدام به شکار گروهی می‌کردند (همدانی، ۱۳۹۲: ۱۴۸۰/۲؛ نیشابوری، ۱۳۹۰: ۲۴؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۴۸). این نوع شکار به منظور حفظ روحیه و توان رزمی سپاه حتی در هنگام بازگشت سلطان و سپاهش از نبردهای بزرگ نیز انجام می‌گرفت (تتوی و قزوینی، بی‌تا: ۳۴۶ و ۳۵۸). از شکار به عنوان شیوه‌ای برای فریب دشمن و کسب اطلاعات سری نظامی نیز

استفاده می‌شد. در این گونه مواقع، شکار صرفاً بهانه بود و هدف اصلی آگاهی از وضعیت دشمن و نظارت بر انجام جنگ غیر مستقیم علیه آنان بود (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۸۶/۲ - ۸۷). علاوه بر این، از بقایای اجساد حیوانات هم ابزارهایی می‌ساختند که کاربرد نظامی داشت. در این زمینه می‌توان به ساخت کمان از شاخ حیوانات شکاری همچون بز کوهی و ساخت دنباله تیر از پر پرنده گانی همچون کرکس، عقاب، چرغ، شاهین، لک‌لک و کلنگ اشاره کرد. از پوست حیواناتی همچون گرگ و گوزن نیز برای ساختن زه کمان استفاده می‌شد (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۳ - ۲۴۵). هنر اشکره‌داری با یک استثنا در مورد پرنده‌گان غیر شکاری در برخی مواقع کارکردی سیاسی می‌یافت. در مواقع حساس که لزوم تسریع در خبرگیری و خبررسانی به پادگان‌های مرزی ضروری می‌نمود، از پرنده‌گان برای رساندن نامه‌ها استفاده می‌کردند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۶۷/۱ و ۳۴۴). تیراندازی و سوارکاری نیز در زمره تفریحاتی است که دارای چنین کارکردی بود. اصولاً مهم‌ترین دلیل موافقت منابع با این تفریحات، نقش آن‌ها در تقویت قدرت جنگاوری سپاه به منظور جهاد با دشمنان ذکر شده است (راوندی، ۱۳۶۳: ۴۲۹؛ بحرالفوائد، ۱۳۴۵: ۲۰۶). این تفریحات موجب می‌شد که سربازان توان خویش در نشانه گرفتن دشمن و مانور بر روی اسب را افزایش دهند و در هنگام رویارویی‌های نظامی از آن به خوبی بهره‌گیرند. از آنجایی که سلاطین سلجوقی در حین سیاحت در نقاط مختلف، عملیات‌های نظامی را نیز راهبری می‌کردند، یا این که در خلال سفرهای نظامی به سیاحت نیز می‌پرداختند، این تفریح هم دارای ماهیتی نظامی بود (میرخواند، ۱۳۸۵: ۳۱۶۸/۴). با توجه به این که خود سلاطین نیز طبع شعر داشتند و از آن برای گذراندن اوقات فراغت خویش استفاده می‌کردند و هم از استعداد شاعران در این زمینه بهره‌می‌بردند، در هنگام رویارویی با دشمنان و مخالفان خویش تلاش می‌کردند تا از زبان شعر به عنوان شیوه‌ای برای تضعیف روحیه دشمن یا واداشتن وی به پایان مخاصمات استفاده کنند (جوینی، ۱۳۸۵: ۸/۲ - ۹ و ۳۱).

۲-۱-۲. افزایش مشروعیت سلاطین

سلاطین سلجوقی از برخی گونه‌های تفریحی این عصر به عنوان حربه‌ای در راستای مشروعیت‌افزایی خویش استفاده می‌کردند. شکار در زمرة تفریحاتی است که دارای چنین کارکردی بود. این کارکرد شکار به اندازی مهم بود که یکی از راهکارهای مهم برای نام‌آوری محسوب می‌شد. عنصرالمعالی با وجود این که تعقیب جانوران درنده توسط سلطان را به دلیل خطرات احتمالی آن مؤکداً نهی می‌کند، تنها به یک شرط این کار را مجاز شمرده و در این باره می‌گوید: «مگر پیش پادشاهان بزرگ که آنجا از بهر نام جستن و خویشتن را باز نمودن روا باشد» (عنصرالمعالی، ۱۳۳۵: ۸۱). نظام‌الملک نیز صراحتاً یکی از مهم‌ترین اهداف نمایندگان کشورهای دیگر را آگاهی از چگونگی شکار سلطان عنوان کرد است (طوسی، ۱۳۴۷: ۱۲۸). بر همین اساس است که برخی از سلاطین سلجوقی عامدانه در حضور سفرای کشورهای دیگر به انجام این تفریح می‌پرداختند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۰/۲۳).

روایت‌های مختلفی که در مورد شکار حیوانات نیرومندی همچون شیر توسط سلاطین سلجوقی در منابع ضبط شده، نیز بیانگر همین کارکرد شکار است. از آنجایی که شیر از همه ددان نیرومندتر و قوی‌تر بود و از هیچ درنده‌ای نمی‌ترسید، شکار این حیوان به عنوان عملی نمادین بیش‌تر ماهیتی سیاسی داشت و نشانه قدرت سلطان محسوب می‌شد (مراغی، ۱۳۸۸: ۶۱). استعمال صورت ترکی و فارسی واژه شیر در نامگذاری برخی از سلاطین سلجوقی همچون آلب‌ارسلان و ارسلانشاه یا ملقب شدن برخی دیگر از امرای این عصر به اسامی‌ای همچون «شیرگیر» (مجم‌التواریخ و القصص، بی‌تا: ۴۱۳؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۱۸۷) و «شیر سرخ» بیانگر همین موضوع است (کرمانی، ۱۳۷۳: ۴۹۴). گذشته از این، استفاده از تعبیری همچون «دلیران شیرشکار» (تتوی و قزوینی، بی‌تا: ۳۶۸) و «شیران بیشه» که برای توصیف سپاهیان به کار می‌بردند، خود بیانگر جایگاه شکار این حیوان در القای قدرت بوده است (حسینی، ۱۳۸۰: ۵۶). بر همین اساس، منابع تلاش کرده‌اند تا ضمن ضبط گزارش‌هایی درباره شکار شیر توسط سلاطین سلجوقی، نوعی ارتباط بین تنومند بودن سلاطین «شیرشکار» با شکار این حیوان برقرار کنند (راوندی، ۱۳۶۳: ۲۲۴؛ شبانکاره‌ای،

۱۳۶۳: ۱۱۴). تلاش برای به رخ کشیدن مهارت سلاطین سلجوقی در شکارگاه، نیز در همین راستا قابل بررسی است. شعرای این عصر با چنین هدفی اقدام به سرودن اشعاری در توصیف مهارت سلاطین و شاهزادگان سلجوقی و برتر جلوه دادن آن‌ها نسبت به شاهان دوره ایران باستان همچون بهرام گور می‌کردند که در زمینه شکار مهارت زیادی داشت (معزی، ۱۳۸۱: ۲۲۵؛ ازرقی‌هروی، ۱۳۳۶: ۶۹ و ۷۴). شیر به عنوان نماد قدرت و صلابت به همراه درندگان نیرومند دیگری همچون پلنگ برای محافظت از جان سلاطین نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۷۸).

برخی از سلاطین سلجوقی باهدف به رخ کشیدن قدرت خود، در مسیرهای مهم و پرتدد همچون مسیر حجاج، با استفاده از بقایای اجساد حیوانات شکارشده کله‌منارهایی می‌ساختند (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۵؛ ابن‌الائیر، ۱۳۸۲ ق: ۱۱؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۴). از آنجایی که شکار در مواقعی موجب برخورد سلطان و کارگزارانش با رعایا می‌شد، از این جهت نیز نوع رفتار زبردستان سلطان با رعایا که واکنش رعایا و قضاوت سلطان را به همراه داشت، موجب ازدیاد هیبت و محبوبیت سلطان در نزد رعایا می‌شد (حائری، ۱۳۴۲: ۲۶۰). چوگان باختن سلاطین سلجوقی در میادین عمومی و در حضور جمع کثیری از مردم نیز ایفاگر چنین نقشی بود (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۳/۳۶). آنان می‌توانستند با نشان دادن مهارتشان در این بازی بر مشروعیت خویش بیفزایند. همچنین، حضور مردم در هنگام چوگان باختن سلاطین و اشراف این دوره، موجب می‌شد که بعد از انجام این بازی به دادخواهی و طرح شکایات خود در حضور سلاطین و حاکمان پردازند. رسیدگی سلاطین به این دادخواهی‌ها آن‌ها را به عنوان سلطان عادل و دغدغه‌مند معرفی می‌کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۳۲۷/۱).

برپایی ضیافت‌هایی در اعیاد مذهبی و دعوت از عامه مردم برای بهره‌مندی از چنین خوان‌هایی، از دیگر راهبردهای سلاطین سلجوقی در جهت افزایش مشروعیت و محبوبیت خویش بود. سلاطین سلجوقی در هنگام ابتلا به بیماری، مناسبت‌های مذهبی و کسب ثواب اقدام به برگزاری ضیافت‌های عامی می‌کردند تا بر وجهه خویش به عنوان سلطان دیندار و

نیکوکار بیفزایند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۴/۲۱۰؛ نظامی سمرقندی، بی تا: ۶۷؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۵۵). برگزاری باشکوه اعیاد مذهبی به عنوان یکی دیگر از تفریحات این عصر نیز موجب افزایش مشروعیت سلاطین سلجوقی شد. سلاطین این دودمان از دو طریق تلاش داشتند با استفاده از این ظرفیت بر مشروعیت خود و حکومتشان بیفزایند. انجام دادن مراسم عبادی مرسوم در اعیاد مذهبی از جمله این روش‌ها محسوب می‌شد. این امر حتی در پایتخت جهان اسلام و در حضور خلیفه نیز انجام می‌گرفت (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۲؛ غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۴۴). سلاطین سلجوقی عامدانه خودشان با مشاهده هلال ماه حکم به پایان ماه رمضان و فرارسیدن عید فطر می‌دادند. این امر می‌توانست جایگاه دینی و سیاسی سلطان را افزایش دهد (نظامی سمرقندی، بی تا: ۶۵؛ میرخواند، ۱۳۸۵: ۴/۳۱۶۹). برگزاری مجالس ضیافت طولانی در هنگام پیروزی بر دشمنان که در جریان آن به شادی و پایکوبی می‌پرداختند، نیز نوعی قدرت‌نمایی و زهرچشم گرفتن از دشمن مغلوب محسوب می‌شد (همدانی، ۱۳۸۶: ۲۶؛ حسینی منشی، ۱۳۴۸: ۱۵۸).

سلاطین سلجوقی از طریق سرودن شعر و حمایت از شعرا نیز نه تنها بخشی از اوقات فراغت خود را سپری می‌کردند، بلکه تلاش می‌نمودند تا از این طریق نامشان را در تاریخ ماندگار نموده و به شیوه دربارهای ادب‌پروری همچون غزنویان، به عنوان سلاطینی هنرمند و حامی هنر شهره گردند (نظامی سمرقندی، بی تا: ۴۴؛ عوفی، ۱۳۳۵: ۴۱/۱ - ۴۲). مهارت سلاطین سلجوقی در انجام برخی از این تفریحات همچون تیراندازی و سوارکاری که غالباً ماهیت نظامی داشت، یا غلو و بزرگ‌نمایی‌های متملقانه نویسندگان درباری نیز از جمله اقداماتی بود که در راستای مشروعیت‌سازی انجام می‌گرفت (حسینی، ۱۳۸۰: ۹۲؛ یزدی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). در برخی مواقع نیز سلاطین سلجوقی به منظور جلب رضایت نهاد خلافت عباسی و مشروع جلوه دادن سلطنت خود، ملزومات برخی از تفریحات همچون اسب را به خلفا پیشکش می‌کردند. خلفا نیز با پیشکش کردن چنین هدایایی خواسته آن‌ها را محقق می‌ساختند (میرخواند، ۱۳۸۵: ۴/۳۱۵۳؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۹۰). مجالس شراب و موسیقی به عنوان یکی دیگر از سرگرمی‌های رایج این عصر نیز دارای چنین کارکردی بودند.

گشاده‌رویی و خوش‌طبعی سلطان در نوشیدن شراب از عواملی دانسته می‌شد که افزایش مشروعیت وی در دیدگاه سفرای بیگانه را به همراه داشت (طوسی، ۱۳۴۷: ۱۲۸).

۲-۱-۳. حفظ و ارتقای جایگاه کارگزاران حکومتی

یکی دیگر از مهم‌ترین کارکردهای سیاسی تفریحات این عصر، بهره‌برداری کارگزاران حکومتی از آن‌ها به عنوان حربه‌ای برای حفظ و ارتقای جایگاه خویش بود. صاحب‌منصبان نظامی و دیوانی در دفعات متعددی با چنین انگیزه‌ای اقدام به برگزاری مجالس مهمانی باشکوهی به افتخار سلاطین سلجوقی می‌کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۸۴/۴). امرا از جمله مهم‌ترین گروه‌هایی بودند که اقدام به برگزاری چنین ضیافت‌هایی می‌نمودند. از میان چنین مهمانی‌هایی می‌توان به ضیافتی اشاره کرد که امیر عبدالرحمن طغایرک برای سلطان مسعود تدارک دیده بود (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۵۸؛ راوندی، ۱۳۶۳: ۲۳۲ - ۲۳۳). وزرا نیز با انگیزه مشابهی مهمانی‌های زیادی به افتخار سلاطین سلجوقی برگزار کردند. در این زمینه می‌توان به مهمانی دادن فخرالملک به سلطان سنجر (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۹ و ۳۲۱)، مهمانی رفتن سلطان ملکشاه به خانه نظام‌الملک و شرف‌الملک، مهمانی رفتن سلطان سنجر به خانه مجدالدوله اردستانی، فخرالملک بن نظام‌الملک و قوام‌الدین درگزینی اشاره کرد (معزی، ۱۳۱۸: ۲، ۱۱۱، ۳۳۰، ۳۷۷ و ۵۳۱).

برخی از حاکمان دست‌نشانده سلجوقی نیز با شناسایی و خنثی کردن توطئه‌هایی که در هنگام اشتغال سلاطین سلجوقی به برخی تفریحات این عصر همچون شکار طراحی شده بود، اعتبار و موقعیت ویژه‌ای برای خویش دست و پا می‌کردند. آتسز خوارزمشاه بعد از شناسایی و خنثی کردن چنین توطئه‌ای و نجات دادن جان سنجر، «به وسیله آن حق کار او بالا گرفت و روز به روز قوت و شوکت او زیادت بود و نظر عنایت و تربیت سلطانی در حق او بیش‌تر، چندان که محسود ارکان ملوک و امرای دیگر شد» (جوینی، ۱۳۸۵: ۴/۲).

همچنین، در مواقعی مهارت برخی امرا در شکار برخی حیوانات، موجب ارتقای جایگاه سیاسی آنان می‌شد. امیرعلی شیر و فرزندش فلک‌الدین علی با شکار شیرهایی که در هنگام

لشکرکشی سنجر به شهر غزنه در منطقهٔ تکیناباد بر سر راه سپاه ظاهر شده بودند، علاوه بر این که مورد عنایت و ستایش ویژهٔ سلطان قرار گرفتند، بلکه هدایای ارزنده‌ای نیز به آنان داده شد (یزدی، ۱۳۹۹: ۲۰۳). برخی از افرادی که در زمینهٔ انجام تفریحات و سرگرمی‌ها به سلاطین خدمت می‌کردند، نیز با طی کردن مدارج پیشرفت، توانستند به مدارج بالایی همچون مناصب حاجبی و امیری دست یابند. امیر علی چتری از امرای بزرگ این عصر یکی از این افراد بود که ابتدا رتبهٔ مسخرگی داشت، سپس به مقام حاجبی سلطان رسید و بعد از آن نیز در زمرهٔ امرای خاص سلطان درآمد (حسینی یزدی، ۱۳۲۶: ۱۰۰).

۲-۱-۴ نقش آفرینی در مناسبات حکومت مرکزی

یکی از مهم‌ترین روش‌ها برای بهبود مناسبات حکومت مرکزی با حاکمان دست‌نشانده، بهره‌گیری از ظرفیت‌های متنوع تفریحات این عصر بود. برگزاری مجالس ضیافت از جمله تفریحاتی بود که چنین کارکردی داشت. هنگامی که در سال ۵۶۰ ق اتابکان سلغری فارس اطاعت از حکومت مرکزی را پذیرفتند و اتابک زنگی بن مودود به حضور سلطان ارسلان رسید، سلطان و امرایش مهمانی‌های متعددی را به افتخار وی و همراهانش ترتیب دادند و در جریان این مهمانی‌ها هدایای مختلفی را نیز به وی بخشیدند (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۸۰). همچنین، زمانی که میان سلطان سنجر و ملک مسعود که از طرف او به حکومت بخشی از قلمرو سلجوقیان گماشته شده بود، کدورتی پیش آمد و نزدیک بود کار آن دو به رویارویی نظامی منجر گردد، سلطان بزرگ سلجوقی به منظور حل مسالمت‌آمیز این مشکل، مجلس ضیافت طولانی‌مدتی تدارک دید که در جریان آن بین وی و مسعود مصالحه انجام گرفت (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۴).

شعر و شاعری یکی دیگر از تفریحات این عصر بود که برخی از سلاطین سلجوقی از ظرفیت‌های متنوع آن در راستای بهبود مناسبات خود با کارگزارانشان بهره می‌بردند. هنگام بروز درگیری میان سلطان طغرل سوم و اتابکش قزل‌ارسلان عثمان در سال ۵۸۵ ق، سلطان سلجوقی یک دوبیتی سرود و به نزد اتابک فرستاد. اگرچه این اقدام طغرل در کوتاه‌مدت نقشی هرچند اندک در بهبود مناسبات وی با اتابک ایفا کرد، اما وجود موانعی همچون

نقش آفرینی منفی امرا و استبداد قزلارسلان و سودای وی برای دستیابی به مقام سلطنت مانع از حل این اختلافات شد (راوندی، ۱۳۶۳: ۳۳۳ - ۳۳۴). هدیه دادن برخی از ملزومات انجام تفریحات این عصر، همچون سوارکاری و تیراندازی توسط دست‌نشانگان سلجوقیان به سلاطین این دودمان نیز به صورت غیر مستقیم ایفاگر همین کارکرد تفریحات بود. در این گونه مواقع حاکمان محلی و اتابکی یا خود سلاطین بزرگ به منظور جلوگیری از رویارویی‌های نظامی هدایای ارزشمندی همچون اسب به یکدیگر پیشکش می‌کردند. به عنوان نمونه عمادالدین زنگی برای منصرف کردن مسعود از حمله به قلمروش، اسبان عربی ممتازی به وی تقدیم نمود (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۶۰؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۷۹). سرگرمی‌های مورد علاقه سلاطین سلجوقی نقشی هرچند اندک در بهبود و تقویت مناسبات با همسایگان این حکومت نیز ایفا می‌کرد. سلاطین این دودمان در برخی مواقع مجالس ضیافتی را به افتخار نمایندگان حکومت‌های همجوار ترتیب می‌دادند (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۰۱ و ۱۷۶).

اهمیت دادن سلاطین سلجوقی به طنز و طنزپردازان موجب شد تا در برخی مواقع به واسطه همین علاقه‌مندی اقدام به بازنگری در مناسبات با دشمنان خویش نمایند. مهم‌ترین مصداق قابل ذکر در این زمینه، بخشش علاءالدین حسین غوری توسط سلطان سنجر بود (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۱۰/۲). علاقه سلاطین سلجوقی به شعر و افرادی که دارای قریحه شاعری بودند، بر مناسبات خارجی آن‌ها نیز تأثیر گذاشت. به گونه‌ای که علاوه بر روحیه طنزپردازی و ضرورت‌های سیاسی، یکی دیگر از مهم‌ترین دلایلی که موجب بخشش علاءالدین حسین غوری توسط سلطان سنجر و آزادی وی شد، طبع شعر علاءالدین عنوان شده است (عوفی، ۱۳۳۵: ۳۹/۱ - ۴۰).

۲-۱-۵. تبرئه مغضوبان

دیگر کارکرد سیاسی تفریحات این دوره، نجات جان برخی از کارگزاران حکومتی بود. طنزپردازی به عنوان یکی از مهم‌ترین تفریحات این عصر، بیش‌ترین نقش آفرینی را در این زمینه ایفا کرد. یکی از مصداق قابل ذکر در این مورد مربوط به ماجرای ارسلان ارغون و عمید خراسان است. هنگامی که شاهزاده ارسلان ارغون بعد از مرگ سلطان

ملکشاه بر خراسان مسلط شد، تصمیم گرفت محمد بن منصور نسوی، عمید این سرزمین، را به دلیل کارشکنی‌هایش به قتل برساند، بنابراین، «شمشیری برمی‌آورد و می‌گفت بزمن یا نه و دیگر نوبت عتاب آغاز می‌کرد و جنایات عمید بر وی یاد می‌کرد و همان شمشیر برآورد که بزمن یا نه؟ تا آن لفظ به کرات بگفت و علی ملقبادی که مسخره ارغون بودست و از ظرفای عصر، ایستاده بود؛ چون ملک این لفظ مکرر می‌کرد که شمشیر بزمن یا نه؟ علی ملقبادی سیلی محکم بر گردن عمید خراسان زد و گفت ای خام قلتبان بگو نه. ملک ارغون بسیار بخندید و از سر آن سخن درگذشت و عمید خلاص یافت» (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۲۱). از دیگر نمونه‌های قابل ذکر در این زمینه می‌بایست به قضیه رشیدالدین وطواط اشاره کرد. وطواط که ابتدا در خدمت سنجر بود و به دلیل شوخی تلخ سنجر از وی رنجیده و نزد آتسز رفته بود، در جریان محاصره دو ماهه شهر هزاراسب توسط سلطان سنجر، با کم جلوه دادن قدرت سنجر برای تسلط بر شهر، شعر تمسخرآمیزی سرود و به میان سپاه سنجر انداخت. زمانی که سنجر بر شهر دست یافت، سوگند خورد به محض دستیابی به وطواط «هفت عضو او را از یکدگر جدا کنند در طلب و جستن او مبالغت کرده و منادی بر منادی فرمود. وطواط هر شب به آشیانه و هر روز به وادی‌ای؛ چون دانست که فرار قرار نخواهد یافت، به ارکان ملک در خفیه توسل می‌جست. هیچ‌کدام از ایشان به سبب مشاهده غضب سلطان به تکفل مصلحت او زبان نمی‌دادند». تا این که به منتجب‌الدین بدیع‌الکاتب جوینی رئیس دیوان انشای سلطان پناهنده شد و درخواست شفاعت کرد. منتجب‌الدین نیز در فرصت مناسبی با به کارگیری توان شوخ‌طبعی خویش و باهدف نجات جان وطواط به سلطان گفت «وطواط مرغکی ضعیف باشد، طاقت آن نداشته که او را به هفت پاره کنند، اگر فرمان شود او را به دو پاره کنند. سلطان بخندید و جان وطواط ببخشید» (جوینی، ۱۳۸۵: ۸/۲ - ۱۰).

مهارت برخی از امرا در انجام برخی از بازی‌های این عصر موجب می‌شد نه تنها از عقوبت اقدامات خود تبرئه شوند، بلکه از جایگاه والایی نیز برخوردار گردند. هنگامی که گروهی از امرا به دلیل توجه بیش از حد سلطان مسعود به امیر خاصبک، از امیر چاولی

خواستند که خاصبک را از میان بردارد، سلطان مسعود، «خاصبک را فرمود تا به خدمت چاولی رود به میدان و چابک سواری خویش نماید تا سلطان معذور باشد در اعزاز و تقریب او. چون چاولی گوی باختن و اسب تاختن او بدید، انگشت تعجب به دندان گزید و مقرر شد که سواری مثل او در این عصر نتواند بود و او را تشریف نیکو فرمود از اسب و طوق و سرافسار و کسوت‌های گرانمایه» (یزدی، ۱۳۹۹: ۳۰۸). همچنین هنگامی که سلطان سنجر قصد داشت که خاصبک را به دلیل شکایت امرا و بها دادن بیش از حد مسعود به او، مواخذه نماید، چون او را «با خود حریف گوی گردانید و طباطب و چابک سواری و طرد و ناورد و کرّ و فرّ او مشاهده کرد، مسعود را گفت خاصبک زیاده از این درجه و مرتبه استحقاق دارد» و هدایایی شامل اسبان خاص تقدیم وی کرد (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۴).

۲-۲. کارکردهای سیاسی-نظامی غیرسازنده

۲-۲-۱. عزل و نصب سلاطین و حاکمان محلی

مهم‌ترین کارکرد سیاسی منفی تفریحات این عصر عزل و نصب سلاطین و دیگر حاکمان محلی و اتابکی بود. در دوره ضعف حکومت سلجوقی که مهم‌ترین مشخصه آن بی‌کفایتی سلاطین و قدرت‌یابی امرا بود، امکانی فراهم شد که این امرا هر زمان که سلطنت یک عضو از این خاندان باب میلشان نبود، زیاده‌روی سلاطین در انجام برخی گونه‌های تفریحی را بهانه کرده، سپس با استفاده از ظرفیت دیگر تفریحات، آن‌ها را دستگیر و گزینه‌های مدّ نظر خویش را به این مقام منصوب کنند. یکی از تفریحاتی که زیاده‌روی در انجام آن توسط برخی سلاطین موجب تحقق چنین چیزی می‌شد، طنزپردازی بود. از جمله دلایل عزل سلیمان‌شاه بن محمد این بود که وی معاشران خود را از میان دلقکان و مسخرگان برگزید و بخش زیادی از اوقات خود را به هم‌نشینی با آنان اختصاص می‌داد و به وزرا و امرا و اداره امور دولت توجهی نداشت (همدانی، ۱۳۹۲: ۱۴۷۹/۲؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۱۶۳/۴). هنگامی که گروهی از امرا به سرکردگی گردبازو تلاش کردند تا وی را از این رفتاری که در پیش گرفته بود، بازدارند، سلیمان‌شاه «به دلقکان و مسخرگانی که پیشش بودند، دستور داد که پاسخ گردبازو را بدهند. آنان نیز به مسخره کردن گردبازو پرداختند»

(ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۷۶/۲۷ و ۸۸). گردبازو نیز در اولین فرصت دلکان سلیمان‌شاه را کشت و سپس با ترتیب دادن یک مهمانی خدعه‌آمیز، خود سلیمان‌شاه و سایر کارگزارانش را دستگیر و از سلطنت خلع نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸۷/۲۷؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸۸/۲۷). از جمله دلایل خلع ملک‌شاه بن محمود از مقام سلطنت نیز هم‌نشینی وی با دلکان و عدم رسیدگی به کار ملک و بی‌اعتنایی به امرا بود (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۶؛ راوندی، ۱۳۶۳: ۲۵۰). کامجویی از غلامان و کنیزان نیز دارای چنین کارکردی بود. یکی از مهم‌ترین کارکردهای سیاسی غلامبارگی این بود که در برخی مواقع غلامان به صورت مستقیم یا غیر مستقیم موجب قتل سلاطین و برخی از بزرگان حکومتی این عصر را فراهم می‌آوردند. از جمله شخصیت‌های مهمی که قربانی هوسرانی خویش و عقده‌گشایی غلامان شدند، می‌بایست به عمادالدین زنگی و شاهزاده ارسلان‌ارغون اشاره کرد (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۴۸؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۲۰۰). همچنین، در برخی مواقع مخالفان یک شخص، غلامبارگی او را دستاویز قرار می‌دادند و وی را به قتل رساندند. در این مورد می‌توان به قتل اتابک قزل ارسلان عثمان توسط همسرش اینانج‌خاتون اشاره کرد. حسینی در مورد این رویداد می‌نویسد قزل ارسلان به اینانج‌خاتون «عنایتی نمی‌نمود و آزمند غلامبارگی و باده‌گساری بود و جز برخی اوقات، از باده‌اش هوشیاری نبود. اینانج‌خاتون نیز رگ غیرتش بجنید و چند تن از غلامان خود را برانگیخت تا نزد اتابک رفتند و او را که مست بود، در بسترش به قتل آوردند» (حسینی، ۱۳۸۰: ۲۰۰).

این مسئله در ارتباط با کنیزان نیز صدق می‌کرد. هنگامی که بین امرا در مورد انتخاب جانشین سلطان محمد دوم از بین دو گزینه سلطنت - سلیمان‌شاه و ملک‌شاه بن محمود - اختلاف بروز کرد، ملک‌شاه تلاش کرد به کمک اتابکان سلغری به سلطنت برسد، اما به تحریک ابن‌هبیره وزیر خلیفه المستنجد بالله توسط یکی از کنیزانش مسموم شد و به قتل رسید و بدین ترتیب، سلیمان‌شاه به سلطنت دست یافت (ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۱۳۸/۴). برپایی مجالس شراب و افراط در این زمینه نیز دارای چنین کارکردی بود. مهم‌ترین پیامد سیاسی شراب‌خواری، بهره‌برداری مخالفان از آن به عنوان روشی برای انتقاد از رقبای خود و خلع

آنان از مقام و منصبشان بود. این کارکرد به خصوص در مورد سلاطین سلجوقی بیش تر صدق می کند. به صورت کلی، نویسندگان این عصر، کسانی را که در نوشیدن شراب زیاده روی می کردند، شایسته اداره امور سلطنت ندانسته اند (بحرالوفوائد، ۱۳۴۵: ۱۱۵؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۴۶). بر همین اساس، یکی از مهم ترین دلایل مخالفان سلیمان شاه و ملک شاه بن محمود برای خلع آنها از این مقام، زیاده روی آن دو در باده گساری بود (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۷۸؛ نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۶). افراط تعدادی دیگر از سلاطین سلجوقی در انجام برخی گونه های تفریحی اگرچه منجر به عزل آنها از مقام سلطنت نشد، اما تأثیرات منفی بر عملکرد و مشروعیت آنان گذاشت. علی رغم این که شکار در ذیل تفریحاتی قرار داشت که بنا به دلایلی موجب افزایش مشروعیت و ارتقای جایگاه سلاطین این دودمان می شد، اما زیاده روی برخی از حاکمان سلجوقی در انجام همین تفریح که موجب معطل ماندن امور مملکتی می شد، این تفریح را به عاملی در جهت کاهش مشروعیت آنان و وارد آمدن هجمه هایی بر عملکردشان تبدیل نمود. سلطان محمود و سلطان محمد اول در زمره سلاطینی قرار دارند که به دلیل علاقه زیاد به شکار و حیوانات شکاری مورد انتقادات زیادی قرار گرفته اند (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۵۳؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۱۱۷ و ۲۴۵).

مهم ترین تفریحی که شرایط مناسبی برای دستگیری و عزل سلاطین و سایر شخصیت های تأثیرگذاری که متهم به زیاده روی در انجام این تفریحات بودند، فراهم می آورد، مجالس ضیافت بود. اتابکان زنگی برای خلاص شدن از دردسرها فرین های شاهزاده تحت سرپرستی خویش - فرخ شاه به محمود - وی را به مجالس ضیافت ساختگی دعوت کرده و دستگیر کردند (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۱۷ و ۲۴۵). همچنین، بعد از آن که امرا در مورد عزل و زندانی کردن سلطان سلیمان و ملک شاه و انتصاب افراد جدید به این مقام به توافق رسیدند، بهترین مکان را مجالس ضیافت دانستند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸۸/۲۷ - ۸۷؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۲۷۳؛ همدانی، ۱۳۸۰: ۵۲۶/۲).

۲-۲-۲. برکناری و قتل کارگزاران حکومتی

کشمکش‌های متعدد میان دیوانیان و نظامیان یا بین هر کدام از اعضای این طبقات، موجب می‌شد آنان نیز از هر فرصتی برای حذف رقبا و دشمنان خویش استفاده کنند. یکی از مهم‌ترین گروه‌هایی که از مجالس ضیافت به منظور تحقق چنین خواسته‌ای بهره می‌بردند، امرا بودند. آنان با تدارک دیدن مجالس ضیافت، رقبا را به اشتباه می‌انداختند و در یک غافلگیری آن‌ها را دستگیر می‌کردند. از میان چنین توطئه‌های پرشماری می‌توان به قتل خاصبک توسط گماشتگان سلطان محمد دوم به تحریک امرای رقیب اشاره کرد (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۵۶). البته به دلیل آگاهی امرا از امکان طراحی چنین توطئه‌هایی و در نظر گرفتن ملاحظات امنیتی، در برخی موارد تدابیر اتخاذ شده برای حذف رقبا در جریان این ضیافت‌ها محقق نمی‌شد (راوندی، ۱۳۶۳: ۲۷۷). همچنین، در مواردی نیز پشتیبانی سلطان از امیری والامقام که مورد حسد دیگر امرا قرار داشت، باعث می‌شد که آن‌ها از بیم خشم سلطان از عملی نمودن خواسته خویش منصرف شوند (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۵۹ و ۷۳؛ یزدی، ۱۳۹۹: ۳۰۸). امرا از دیگر قابلیت مجالس ضیافت برای حذف مخالفان دیوانی خویش نیز استفاده می‌کردند. در این روش هنگامی که صاحب‌منصبان دیوانی درصدد برمی‌آمدند سلطان را نسبت به حسابرسی به اموال بی‌شمار امرا یا سایر زیاده‌خواهی‌های آن‌ها ترغیب کنند، امرای مذکور با ترتیب دادن مجالس ضیافت باشکوه و پیشکش کردن هدایای ارزشمند، رضایت سلاطین را کسب نموده، سپس در فرصت مناسب به بهانه‌ای واهی مزاحمان خویش را از میان برمی‌داشتند (قمی، ۱۳۶۳: ۵ - ۶).

یکی دیگر از روش‌های این قشر برای حذف مخالفان خویش، اتهام زدن به آن‌ها مبنی بر تعرض به نوامیس سلطان و کارگزارانش بود. با توجه به این که کامجویی جنسی از کنیزان در زمره تفریحات این عصر محسوب می‌شد، این مورد نیز به عنوان یکی از کارکردهای سیاسی تفریحات عصر سلجوقی به شمار می‌رود. با توجه به حساسیتی که بر روی این مسئله وجود داشت، این حيله توطئه‌گران به خوبی مؤثر می‌افتاد (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۲۰۳؛ منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۷۲). استفاده از کنیزان و غلامان به عنوان ابزار تفریحات

جنسی این عصر برای مشغول نمودن صاحبان خویش به این عمل جنسی به گونه‌ای که زمینه بی‌کفایتی و برکناری یا قتل آنان فراهم گردد، نیز در همین راستا قابل بررسی است (ابن‌واصل، ۱۳۸۸: ۱/۱۵۰). دیوانیان و دیگر وابستگان به دربار سلجوقی همچون غلامان خاصه نیز از ظرفیت مجالس ضیافت برای تحقق چنین خواسته‌ای بهره می‌بردند. نظام‌الملک با تدارک دیدن مجلس ضیافت باشکوهی و ارائه توضیحات لازم به سلطان ملک‌شاه بود که توانست سخن چینی حاسدانه و غیر واقعی مخالفان خویش را خنثی نموده و سلطان را به دستگیری و قتل آنان راضی نماید (تتوی و قزوینی، بی‌تا: ۳۸۶). همچنین، سوء استفاده غلامان از موقعیت خویش و پافراندن از حیطة وظایفشان که موجب رویارویی آنها با دیگر کارگزاران همچون وزرا می‌شد، موجب گشت که برخی از این غلامان با اتکا به جایگاهی که در نزد سلطان داشتند و نیز مست و لایعقل شدن سلاطین در مجالس ضیافت، این مهمانی‌ها را به محلی برای تصفیه حساب شخصی با مخالفان دیوانی خویش قرار داده و آنها را به قتل برسانند. البته در برخی موارد چنین افرادی از خشم سلطان در امان مانده و خود نیز قربانی زیاده‌روی و خودخواهی‌شان می‌شدند (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۹ - ۳۲۱).

در برخی موارد زیاده‌روی برخی وزرا در انجام دادن یک گونه تفریحی مثل مطربی یا شراب‌خواری که معمولاً وجهه مناسبی از نظر عرفی و دینی نیز نداشت، موجب تضعیف عملکرد و برکناری وی می‌شد و بدین ترتیب دیگر رقبا ناخواسته به هدف خویش می‌رسیدند (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۳۴؛ خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۷۸ و ۱۹۲ - ۱۹۳). آستانه تحمل پایین برخی شخصیت‌ها در هنگام انجام تفریح و سرگرمی‌هایی همچون طنزپردازی نیز موجبات قتل یا برکناری آنها را فراهم می‌آورد. رشیدالدین و طواط از کارگزاران دربار سلجوقی که «به غایت حقیرجته و سیاه‌چرده و سریع‌النطق بود»، تاب شوخی سنجر که ویژگی‌های جسمانی‌اش را به سخره گرفته بود، نیاورد و داوطلبانه استعفا داد و به خدمت خوارمشاهیان درآمد (حسینی منشی، ۱۳۴۸: ۱۷۹). این تفریح به دو صورت ارادی و غیر ارادی موجبات قتل برخی از کارگزاران حکومتی یا خود دلقکان را نیز فراهم می‌آورد. رفتارهای

شبهه برانگیز برخی دلقان برای خندانن سلطان که بدگمانی سلطان مبنی بر احتمال تدارک توطئه‌ای را تداعی می‌کرد، موجب قتل دلقکان و امرای صاحب آن‌ها به عنوان مظنونین طراحی توطئه احتمالی می‌شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۶۲/۲۳ - ۳۶۱). همچنین، برخی از شخصیت‌های برجسته این عصر که ظرفیت مطایبه و شوخی را نداشتند، اقدام به قتل مسخرگان می‌کردند (بنداری، ۱۳۵۶: ۸۳؛ تتوی و قزوینی، بی‌تا: ۳۸۵). در برخی موارد، دستمایه طنز قرار دادن نادانی برخی از کارگزاران حکومتی نیز تأثیر نامساعدی بر وجهه و عملکرد آن‌ها در نزد سلاطین می‌گذاشت و تحت تأثیر همین عامل نیز موقعیت خویش را از دست می‌دادند (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۹۲).

۳. نتیجه‌گیری

دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که سلاطین سلجوقی نیز مانند سایر خاندان‌های حکومتگر از شیوه‌های مختلفی برای گذراندن اوقات فراغت خویش استفاده می‌کرده‌اند. بدین معنی که در این دوره یازده گونه تفریحی شامل شکار، مجالس ضیافت و شراب، سیر و سیاحت در نقاط خوش آب و هوای قلمرو، هم‌نشینی با دلقکان و مسخرگان، اسب‌دوانی و تیراندازی، بزرگداشت جشن‌ها و مناسبت‌ها، مجالس رقص و موسیقی، سرگرمی‌های علمی و ادبی، چوگان، نرد و شطرنج و کامجویی از غلامان و کنیزان توسط سلاطین این دودمان و کارگزاران آن‌ها انجام می‌گرفت. ماهیت این تفریحات به همراه فضای سیاسی پرتنش و پیچیده عصر سلجوقی موجب شد تا علاوه بر کارکرد نشاط‌بخشی و شادی‌آفرینی، ماهیتی سیاسی-نظامی نیز پیدا کنند.

بدین ترتیب تفریحات عصر سلجوقی دارای هفت کارکرد سیاسی-نظامی بودند که به دو گروه کارکردهای مثبت و کارکردهای منفی تقسیم می‌شوند. کارکردهای سیاسی این تفریحات که اثرگذاری سازنده‌ای بر جریان رویدادهای این عصر داشتند، عبارتند از تقویت توان جسمی و عملیاتی سپاه، افزایش مشروعیت سلاطین، حفظ و ارتقای جایگاه کارگزاران حکومتی، تبریئه مغضوبان سیاسی و بهبود مناسبات دربار سلجوقی با حاکمان

دست‌نشانده و ممالک همسایه. کارکردهای منفی نیز شامل عزل و نصب سلاطین و حاکمان محلی و برکناری و قتل کارگزاران حکومتی می‌شد. اگرچه کارکرد تفریحی و نشاط‌بخشی تفریحات این دوره کاملاً آگاهانه بود، ولی اکثر کارکردهای سیاسی-نظامی گونه‌های تفریحی این عصر به صورت غیر ارادی و ناآگاهانه بود. بدین معنی که کنشگران این عصر در ابتدا با انگیزهٔ تحقق چنین کارکردهایی اقدام به انجام دادن این تفریحات نمی‌کردند، بلکه در حین اشتغال بدان‌ها به صورت غیر ارادی چنین کارکردهایی به وجود می‌آمد. البته برخی از کارکردهای سیاسی تفریحات این عصر نیز مقدم بر کارکرد نشاط‌بخشی بود و حتی در مواردی ماهیت سیاسی نقش مهم‌تری از جنبهٔ نشاط‌بخشی در اشتغال به یک گونهٔ تفریحی ایفا می‌کرد.

منابع

۱. ابن اسفندیار، محمد بن حسن. (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: پدیدهٔ خاور.
۲. ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمهٔ عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت. تهران: مؤسسهٔ مطبوعات علمی.
۳. ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). *العبر*. ترجمهٔ عبدالحمید آیتی. ج ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۸۷). *ترجمه و شرح حفظ الصحه*. شارح و مترجم عبدالکریم قزوینی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۵. ابن واصل، عمادالدین محمد بن سالم. (۱۳۸۸). *تاریخ ایوبیان*. ترجمهٔ پرویز اتابکی. تهران: علمی و فرهنگی.
۶. اخوینی‌بخاری، ابوبکر. (۱۳۴۴). *هدایه المتعلمین فی الطب*. به اهتمام جلال متینی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۷. ازرقی، ابوبکر. (۱۳۳۶). *دیوان اشعار*. تصحیح مقابله و مقدمه سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی زوار.
۸. *بحر الفوائد*. (۱۳۴۵). به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۹. بنداری، فتح بن علی. (۱۳۵۶). *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمهٔ محمد حسین جلیل. تهران: بی‌نا.

۱۰. تتوی، احمد و قزوینی، آصف خان. (بی تا). **تاریخ الفی**. بی جا: بی نا.
۱۱. توران، عثمان. (۱۳۹۵). **سلجوقیان**. ترجمه پرویز زارع شاهمرسی. تبریز: اختر.
۱۲. جرجانی، اسماعیل بن حسن. (۱۳۹۱). **ذخیره خوارزمشاهی**. قم: مؤسسه احیاء طب طبیعی.
۱۳. جوینی، عظاملک بن محمد. (۱۳۸۵). **تاریخ جهانگشای**. تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
۱۴. حائری، مجدالدین محمد بن ابیطالب. (۱۳۴۲). **زینة المجالس**. تصحیح احمد احمدی. تهران: کتابفروشی سنائی.
۱۵. حسینی، علی بن ناصر. (۱۳۸۰). **زبدہ التواریخ**. ترجمه رمضان علی روح‌اللهی. تهران: ایل شاهسون بغدادی.
۱۶. حسینی یزدی، محمد بن عبدالله بن نظام (۱۳۲۶). **العراضه فی الحکایه السلجوقیه**. القاہرہ: مطبعه المعارف.
۱۷. حسینی منشی، محمد میرک بن مسعود (۱۳۸۵). **ریاض الفردوس خانی**، تصحیح ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۱۸. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). **حبیب‌السیر**، تصحیح محمد دبیرسیاقی، ج ۴، ج ۲، تهران: بی نا.
۱۹. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۵۵). **دستورالوزراء**. تصحیح سعید نفیسی. تهران: اقبال.
۲۰. رازی، محمد بن زکریا. (۱۳۸۷). **المنصوری فی الطب**. ترجمه محمدابراهیم ذاکر. تصحیح حازم بکری صدیقی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران.
۲۱. راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۶۳). **راحه الصدور و آیه السرور**. تصحیح محمد اقبال. ج ۲، تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی.
۲۲. سومر، فاروق. (۱۳۹۰). **تاریخ غزها**. ترجمه وهاب ولی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۳. شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد. (۱۳۶۳). **مجمع‌الانساب**. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
۲۴. طوسی، ابوعلی حسن. (۱۳۴۷). **سیرالملوک**. به اهتمام هیوبرت دارک. ج ۲. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۵. عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۳۵). **قابوسنامه**. تصحیح، مقدمه و حواشی امین‌الدین بدری. تهران: کتابفروشی ابن سینا.

۲۶. عوفی، محمد. (۱۳۳۵). **لباب‌الالباب**. تصحیح سعید نفیسی. تهران: ابن سینا.
۲۷. غفاری کاشانی، احمد بن محمد. (۱۴۰۴ ق.). **تاریخ نگارستان**. تصحیح مرتضی مدرس گیلانی. تهران: کتابفروشی حافظ.
۲۸. قمی، نجم‌الدین ابورجا. (۱۳۶۳). **تاریخ الوزراء**. تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
۲۹. کرمانی، افضل‌الدین ابوحامد. (۱۳۷۳). **سلجوقیان و غزدر کرمان**. تحریر میرزا محمد ابراهیم خیصی. تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: کورش.
۳۰. گومیلف، لئو نیکلایوویچ. (۱۳۹۶). **تاریخ توران**. ترجمه پرویز زارع شاهمرسی. ج ۲. تبریز: اختر.
۳۱. مراغی، عبدالهادی. (۱۳۸۸). **منافع حیوان**. به کوشش محمد روشن. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۳۲. میرخواند، محمد بن خاوندشاه بن محمود. (۱۳۸۵). **روضه‌الصفاء**. تصحیح و تحشیه جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.
۳۳. نظامی، احمد بن عمر. (بی‌تا). **چهارمقاله**. تصحیح محمد قزوینی. به کوشش محمد معین. تهران: ارمغان.
۳۴. نیشابوری، ظهیرالدین. (۱۳۹۰). **سلجوقنامه**. تصحیح میرزا اسماعیل افشار و محمد رضانی. تهران: اساطیر.
۳۵. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۶). **جامع‌التواریخ (تاریخ آل سلجوق)**. تصحیح محمد روشن، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳۶. یزدی، شهاب‌الدین حسن. (۱۳۹۹). **جامع‌التواریخ حسنی**. تصحیح بلنت اوزقوزو گودنلی. تهران: ترجمه و نشر آثار هنری متن.

References

1. Al-Akhawyni, A. (1965). Hadaayh-almutaealimyni fay altib. taranslate by J. Matin. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. (in Persion).
2. Aufi, M. (1956). Lubab ul-Albab. S. Nafisi's correction. Tehran: Ibn Sina. (in Persion).
3. Azraqi, A. (1957). Divan ashar. Tehran: Zavar. (in Persion).
4. Biharal-fawayid. (1966). effort By M. T. Danesh Pajouh. Tehran: Bonghahe tarjeme va nashr ketab. (in Persian).
5. Bundari, F. (1977). History of the Seljuq Dynasty. taranslate by M. H. Jalili. Tehran: I.et.n. (in Persian).
6. Gorgani, Z. (2012). Zakhireye Khwarazmshahi. Qom: Muasasa ahya Teb. (in Persion).

7. Gumilev, L. (2017). History of Turan (Old Turks). taranslate by P. Zare Shahmarsi. Tehran: Akhtar. (in Persion).
8. Hamadani, R. (2007). Jami' al-tawarikh. M. Raušan's correction. Tehran: mirasmaktoob. (in Persion).
9. Hayeri, M. (1963). Zinat al- Majlis. Tehran: Sanaei. (in Persion).
10. Hosseini Yazdi, M. (1947). Al-Araza fi al-Hikaye al-salJuqiyya.
11. Hosseini, A. (2001). Zubdah al-Tawarikh. taranslate by R. A. Roholahi. Tehran: Il Shahsoun Baghdadi. (in Persion).
12. Hussaini, M. (2006). Riaz Al-Fardous Khani. I. Afshar's correction. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation. (in Persion).
13. Ibn al-Athir, I. (1992). Al-kamal fi al-tarikh. taranslate by A. Hallat. Tehran: Elmi. (in Persian).
14. Ibn Isfandiyar, H. (1987). History of Tabaristan. Tehran: Padede khavar. (in Persian).
15. Ibn Khaldun, A. (2004). al-ibar. taranslate by A. Ayati. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian).
16. Ibn Sina, H. (2008). Hefzo al-sehha. taranslate by A. Qazvini. Tehran: Iran University of Medical Sciences. (in Persian).
17. Ibn Wasil, E. (2009). History of the Ayyubids. taranslate by P. Atabaki. Tehran: Elmi va farhangi. (in Persian).
18. Juvayni, A. (2006). Tarikh-i Jahangushay. Tehran: Donyaye ketaab. (in Persion).
19. Keikavus, O. (1965). Qabus-nama. A. badri's correction. Tehran: Ibn Sina. (in Persion).
20. Kermani, A. (1994). Seljuks and Ghaz in Kerman. M. Bastani Parizi's correction. Tehran: korosh. (in Persion).
21. Khwandamir, GH. (2001). Habib al-Siyar. M. Dabirsiaghi's correction. Tehran: l.et.n. (in Persion).
22. Khwandamir, GH. (2001). Dastur al-Vozara. S. Nafisi's correction. Tehran: Eghbal. (in Persion).
23. Manshi Kermani, N. (1985). Naseem al-Ashar Man Lataim al-Akhbar in the history of ministers. J. Hosseini Urmavi's correction. Tehran: Ettela'at. (in Persion).
24. Maraghi, A. (2009). The benefits of animals. efforts by M. Raušan. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. (in Persion).
25. Mirkhvand, M. (2006). Rawzat as-safa. J. Kianfar's correction. Tehran: Asatir. (in Persion).
26. Nishapuri, Z. (2011). Seljuk name. M. Afshar's correction. Tehran: Asatir. (in Persion).
27. Nizami, Ah. (und.). Chahar maghale. M. Qazvini's correction. Tehran: Armaghan. (in Persion).

28. Qaffari Kashani, A. (1965). History of Nagaristan. M. Modares Gilani's correction. Tehran: Hafez. (in Persion).
29. Qomi, N. (1984). History of Ministers. M. Danesh Pajouh's correction. Tehran: Ministry of Culture. (in Persion).
30. Rawandi, M.(1984). Rahat al-sudur wa-ayat al-surur. M. Iqbal correction. Tehran: Ulami's bookstore .(in Persion)
31. Razi, M. (2008). al-Mansūrī . taranslate by M. Zakir. Tehran: Tehran University of Medical Science. (in Persion).
32. Shabankare, M. (1984). Majma al-Ansab. M. Muhaddith correction. Tehran: Amir Kabir. (in Persion)
33. Sümer, F. (2011). History of Ghazas. taranslate by W. Wali. Tehran: Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies. (in Persion).
34. Tatavi, A. & Qazvini, A. (und). Tarikh Alfi. Beja .Bena. (in Persion).
- Toosi, A. (1968). Siyar al-mulûk. Tehran: The book translation and publishing company. (in Persion).
35. Turan, O .(2016). The Seljuks. taranslate by P. Zare Shahmersi.Tehran: Akhtar. (in Persion).
36. Yazdi, SH. (2020). Jami' al-tawarikh Hosni. Blunt Oz Guzo Goodenley 's correction. Tehran: Institute for authoring, translating and publishing text works of art. (in Persion).